

Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşünün Batı Kamuoyundaki Yankıları

The Reflections of the Fall of Erzurum to Russian
Occupation in Western Public Opinion

Mehmet Sait Dilek*
M. Yasin Taşkesenlioğlu **

Öz

Erzurum Vilayeti savunmaya elverişli yapısı ve ana yolların kavşak noktasında bulunması nedeniyle askerî, siyasi ve ticarî açıdan önemli bir konuma sahiptir. Bu durum, bölge üzerinde beklentisi bulunan Çarlık Rusya için Erzurum ve çevresini ana hedef haline getirmekteydi. XIX. yüzyıldan itibaren Erzurum'a yönelen Rus ordusu, I. Dünya Harbi esnasında gerçekleştirdiği yeni taarruz girişimiyle varlığını bölgede yeniden hissettirdi. Bununla beraber, batı basını Kafkasya Cephesi'nde yaşanan sert çarpışmaları Petrograd-Londra-Paris merkezli kaynaklardan günü gününe takip edip Erzurum'un düşüşünü 1916 yılının en önemli siyasi gelişmelerinden biri olarak algıladı. Bu çalışmada Erzurum Vilayeti'nin 16 Şubat 1916'da Rus işgaline düşüşünün batı kamuoyundaki yankıları dönemin önde gelen gazete ve dergileri vasıtasıyla ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Çarlık Rusya, Kamuoyu, İşgal, Propaganda

Abstract

Having a structure convenient for defence and being on the crossroads of main routes, Erzurum Province has an important position regarding military, political and economic aspects. This condition made vicinity of Erzurum the main target for Tsarist Russia which had some expectations on the area. The Russian Army, having

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

** Okutman, Bayburt Üniversitesi; Doktorant, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

turned towards for Erzurum from 19th century onwards, made its existence felt in the area with the new offensive move during World War I. Nevertheless, western press followed the fierce battles taking place in the Caucasian Front day by day through the sources based in Petrograd-London-Paris and perceived the fall of Erzurum as one of the most significant political incidents in 1916. In this study, the fall of Erzurum to Russian occupation on February 16, 1916 and its reflections in western public opinion will be studied through leading newspapers and journals of that time.

Keywords: Erzurum, Tsarist Russia, Public Opinion, Occupation, Propaganda

Giriş

Osmanlı Devleti, gerileme döneminde çok yönlü yakın kıta havzası politikalarından kopmayacak bir coğrafyada tutunmaya çalışmıştır. Öyle ki Tuna boylarında uzun süre direnilmesi, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Erzurum yaylasının¹ her ne pahasına olursa olsun savunulması², Bağdat-Mısır hattında sürekli dayanak oluşturulmaya çalışılması bu politikanın ürünleriydi.³

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Harbi'ne girmesiyle birlikte Rus saldırılarına daha önce de maruz kalan Erzurum Vilayeti için tehlike çanları yeniden çalmaktaydı.⁴ Çarlık Rusya, Erzurum başta olmak üzere önemli mevkileri ele geçirmek için Türk ordusunu iki ateş arasında bırakma stratejisi izlemeye dolayısıyla Ermenileri kışkırtma girişiminde bulunmaya

¹ Erzurum'un Rus işgaline düşüşüyle ilgili bir kısım çalışma için Bkz. Enis Şahin-Fikret Yavuz, "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Erzurum'un Ruslar Tarafından İşgali (1916)", *Atatürk Üniversitesi, Atatürk Dergisi*, V/3, Ocak 2007, s.15-17; Enis Şahin, "Rus İşgali Sırasında Erzurum ve Çevresinde Ermenilerle İlgili Meydana Gelen Gelişmelerin Batı Basınındaki Yansımaları (1916)", *II. Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 21-22 Haziran 2007, Erzurum, s.55-78; Enver Konukçu, "Turks, Armenians and Erzurum, 1916-1918", *Review of Armenian Studies, A Quarterly Journal of History, Politics and International Relations*, 2007, Volume:4, No11-12, s.65-82; Mevlüt Yüksel, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, Erzurum, 2006, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Mevlüt Yüksel, "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 37, Erzurum, 2008, s.259-287.

² Erzurum ve çevresinin 1828-1829 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harpleri'nde hedef alınması, Çarlık Rusya'nın bölgeye verdiği önemi kanıtlamaktadır. Rus edebiyatçı Aleksander Sergeyeviç Puşkin, "Erzurum Yolculuğu" adlı eserinde 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde yaşadığı izlenimlerinden bahsederek Asya Türkiye'sinin başkenti olarak Erzurum adını ön plana çıkarmaktaydı. Aleksander Sergeyeviç Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, (Çev: Z. Baştımar), Yenigün Yayınevi, İstanbul, 1961.

³ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, Küre Yayınları, İstanbul, 2010, s.54-56,196; Selami Kılıç, "Tarihi Süreç İçinde Erzurum'un Stratejik Önemi", *Beyaz Doğu*, Sayı:2 (Nisan-Mayıs-Haziran 2005), Erzurum, s.31.

⁴ The New York Times, "Crimean Town Attacked", October 30, 1914; The Washington Post, "Turkey Opens War On Russia By Bombarding Black Sea City", October 30, 1914.

karar verdi. Ermeni liderlerinin yeni oluşan duruma karşı takınacakları tavır, Türk-Ermeni ilişkileri açısından dönüm noktası olma özelliği taşıyacaktı. Bitlis Valisi Mustafa Bey'in gönderdiği 18 Eylül 1914 tarihli şifre, savaşın başlamasıyla birlikte Ermeni liderlerinin Rus yanlısı tavır takınacaklarına dair karar aldıklarını bildiriyordu.⁵

The New York Times gazetesi, Rus askeri birliklerinin 1914 Kasım ayı başından itibaren Osmanlı topraklarına taarruz etmeye başladığını ve muhtemel hedefin Erzurum Vilayeti olduğunu dile getirmekteydi. Prof. Dr. Marr'in izlenimlerine de yer verilen haberde, İttihat ve Terakki yönetimiyle zamanında ortak hareket eden Ermenilerin kendilerine verilmiş sözlerin tutulmamasından dolayı Türklere karşı mücadele edeceği öngörülmüyordu. Bölgeyle ilgili haberlerin başlığında Anadolu kelimesi yerine sık sık Ermenistan ifadesinin tercih edilmesi, batı kamuoyunun konuya ne kadar ön yargılı baktığını göstermekteydi.⁶

İtilaf Devletleri kendi çıkarlarını sağlama doğrultusunda iç politika-dış politika etkileşimi teorilerine uygun olarak Anadolu'da yaşayan farklı unsurları merkezi otoriteye karşı kışkırtma stratejisini daha planlı şekilde uygulamaya başladı.⁷ Ayrıca, Türklerin gayrimüslimlere kötü davrandığına dair Londra-Petrograd-Paris kaynaklı maksatlı haberler, dünya basınına servis edilip İttifak Devletleri aleyhine hava yaratılmaya çalışıldı.⁸

Kafkasya ve Çanakkale Cepheleğinde sıcak çatışmalar devam ederken İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusya arasında 1915 yılının Mart-Nisan aylarında Boğazlar Antlaşmasıyla sonuçlanan gizli bir antlaşma imzalandı. Antlaşma, Türkiye'nin Avrupa yakasının Midye-Enez hattına kadar olan bölümünü, İzmit Yarımadası'nı, İstanbul'u ve Marmara Denizi adalarının ilhak hakkını Çarlık Rusya'ya tanıdı. Ancak I. Dünya Harbi'nin başarıyla tamamlanması koşulu söz konusuydu. Bu antlaşmayla Rusların Türk toprakları üzerindeki talebi iki büyük devlet tarafından kabul edilmiş

⁵ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 32/83 (Mart 1983), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1983, s., 3; Ermeni gönüllülerinin faaliyete geçtiği hakkında Bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921), III, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s.119.

⁶ The New York Times, "Russian Invasion of Armenia Begun", November 5, 1914; Türklerin çoğunlukta olduğu Erzurum'u, Ermenistan'ın başkenti gösterecek kadar taraflı haberler yapılmaktaydı. Bkz. The New York Times, "Turks Fall Back Before Czar's Army", November 9, 1914.

⁷ Ermenilerden gönüllü asker toplandığına dair bir kısım haber için Bkz. The New York Times, "Eager To Fight The Turks", October 31, 1914; The Christian Science Monitor, "Sketch Given Of Career Of Erzerum Victor", March 10, 1916.

⁸ Kara propaganda amaçlı haberlere örnek için Bkz. The New York Times, "Erzerum Fanatics Slay Christians", November 29, 1914; The New York Times, "Hang Christians in Street", December 14, 1914.

oluyordu. Çarlık Rusya, Ermenilerin yardımına artık daha fazla ihtiyaç duymaktaydı. Bu durum ise giderek gerginleşecek ortamın habercisiydi.⁹

1916 yılı itibariyle Kafkasya Cephesi'nde çatışmalar devam ederken General Nikolai Yudenich komutasındaki Rus ordusu, uçakları vasıtasıyla Erzurum mevzilerini gözetlemekte ve kuşbakışı şehir görüntülerini elde etmekteydi. Araştırmalar neticesinde Erzurum'un güçlü askeri bir harekete hazırlıklı olmadığı düşüncesiyle Türk tabyalarına taarruz kararı verildi.¹⁰

Çanakkale Cephesi'nde müttefiklerin geri çekilmesi Türk askeri birliklerinin takviye olarak, Kafkasya Cephesi'ne gönderilmesi ihtimalini güçlendirmişti. Rus askeri birlikleri, Çanakkale Cephesi'nde yaşanan felaketin benzerini yaşamamak belki de Çanakkale'nin rövanşını almak gayesiyle Erzurum'a yönelik taarruzlarını Şubat 1916'da giderek yoğunlaştırdı. The Novoe Vremya gazetesinin kaynak gösterildiği bir habere göre; olumsuz iklim koşullarına rağmen Rus ordusu ilerlemeye devam etmekteydi. Ayrıca Erzurum'da halkın tahliyesine başlandığına dair istihbarat alındığı da ifade edilmekteydi.¹¹

13 Şubat 1916 tarihli Petrograd kaynaklı bir habere göre Türk-Rus çatışması -25°C'ta alabildiğine devam etmekte ve General Nikolai Yudenich komutasındaki Rus ordusu, esir ve mühimmat ele geçirerek Erzurum'a doğru ilerlemekteydi.¹² Rus askeri birliklerinin Erzurum'a yaklaştığını ve zafere yakın olduğunu duyuran bir başka Petrograd kaynaklı haber ise Rusların Erzurum'da bir Türk tabyasının yanı sıra önemli miktarda cephane ve esir ele geçirdiği ve bölgede mevzilenen Türk askeri birliklerinin tehlike altında olduğunu bildiriyordu.¹³

Erzurum'un Rus işgaline düşmesi artık an meselesiydi.15 Şubat 1916 tarihli Rus resmi bülteni bu durumu teyit ediyordu. Bültene göre; 9 Türk tabyası, Rus ordusunun ağır silahlarla gerçekleştirdiği taarruzlar neticesinde ele geçirilmişti.¹⁴ İstanbul'dan gelen haberler Türklerin Rus taarruzuna karşı büyük direniş gösterdiğini ve karşı hamlelerde bulunduğunu içermekteydi.

⁹ Paul Helmreich, *Sevr Entrikaları*, (Çev. Şerif Erol), Sabah Yayınları, İstanbul, 1996, s.3.

¹⁰ Allen-Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s.318-319.

¹¹ The New York Times, "Reports Erzurum Evacuated By Turks", February 5, 1916.

¹² The New York Times, "Force Turkish Passes Through Deep Snow", February 14, 1916.

¹³ The New York Times, "Russians Capture an Erzerum Fort", February 15, 1916; Soğuk hava şartlarına atf yapan bir başka haber için Bkz. The Hartford Courant, "25 Below Zero on Caucasian Front", February 14, 1916.

¹⁴ The New York Times, "Nine Erzerum Forts Are Captured by the Russian Army Under Grand Duke", February 16, 1916; The Washington Post, "Russians Take Nine Forts", February 16, 1916; The Christian Science Monitor, "Russian Troops Take Erzerum After Assault", February 17, 1916.

Öyle ki Türk birliklerinin açtığı ateş neticesinde iki Rus uçağı düşürülmüştü.¹⁵

Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşünün Yankıları

Rus Kafkas Orduları Başkumandanı Grandük Nicholas Nikolaevich, Çar II. Nikola'ya gönderdiği 16 Şubat tarihli telgrafında; *"Güçlü bir savunma şehri olan Erzurum'un ve savunma amaçlı 18 tabyasının fırtına gibi bir taarruzla ve beş günlük sıcak çatışmalarla ele geçirildiğini"* bildirmişti. Grandük Nicholas'a göre; Erzurum'un ele geçirilmesi Trabzon, Tebriz ve Mezopotamya'ya ulaşma imkânı sağlayacak ve Kafkasya'da Rus askeri hareketinin etkisini artıracaktı. Müttefikler, en son Przemysl'in¹⁶ alınmasıyla benzer bir başarıya ulaşmışlardı.¹⁷

Çanakkale Cephesi'nde büyük prestij kaybına uğramış olan İngiltere ve Fransa'da Erzurum'un düşüşü büyük bir zafer olarak algılanıp sevinçle karşılandı. Bu başarı, halkın yöneticilerine duyduğu güveni yeniden sağlayabilirdi. Ayrıca İngiliz Avam Kamarası'nda en yetkili kişilerin savaşın getirdiği ağır ekonomik şartlardan bahsettiği günlerde böyle bir zaferin gerçekleşmesi küçük ölçekte de olsa İngiliz borsa sektörünü olumlu etkilemişti.¹⁸

İngiliz Kralı V. George, Erzurum'un işgal edilmesinden dolayı Rus Çarı II. Nikola'ya tebrik mesajı gönderdi. Mesajında: *"Erzurum'un ele geçirilmesinde Rus taburlarının başarılarını gönülden tebrik ediyor ve zaferin geniş kapsamlı etkisinin olacağına inandığını"* ifade ediyordu.¹⁹

İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Kitchener, Grandük Nicholas'a *"Erzurum'da, Rus dostlarımızın aldığı göz alıcı başarıyı, kendi adıma ve İngiliz ordusu adına tebrik ediyorum"* demiştir. Grandük Nicholas da cevaben kendisine ve İngiliz ordusuna teşekkür etmiştir.²⁰ Fransız Başbakanı

¹⁵ The New York Times, February 16, 1916, (Başlık yok).

¹⁶ Polonya'da bulunan bir şehir. Bkz. The Literary Digest, *History of the World War*, (Ed. Francis Whiting Halsey), VIII, New York and London, 1919, s.138.

¹⁷ The New York Times, *"Russians By Whirlwind Assaults Take Erzerum and Its 18 Forts"*, February 17, 1916; The Washington Post, *"Huge Turkish Fort Taken By Russians"*, February 17, 1916; Erzurum'un Rus işgaline düşüşüyle ilgili diğer haberler için Bkz. Boston Daily Globe, *"Erzerum Falls to the Russians"*, February 17, 1916; Le Figaro, *"Prise d'Erzeroum"*, 17 Février 1916; Le Petit Journal, *"Grande Victoire Les Russes Prennent Erzeroum"*, 17 Février 1916.

¹⁸ The New York Times, *"New War Credit Expected"*, February 21, 1916

¹⁹ The New York Times, *"King George Congratulates Czar"*, February 19, 1916; The Washington Post, *"King of England Sends Congratulations to Czar"*, February 19, 1916; The Christian Science Monitor, *"Tsar Congratulated on Fall of Erzerum"*, February 19, 1916.

²⁰ Ashburton Guardian, *"The Grand Duke's Triumph"*, February 23, 1916; The Sydney Morning Herald, *"Kitchener's Message"*, February 23, 1916.

Raymond Poincare ise “*Rus ordusunun güçlü bir savunma şehri olan Erzurum’u işgal etme başarısı gösterdiği için*” hem Rus Çarı II. Nikola’yı hem de Rusların Kafkas Orduları Başkumandanı Grandük Nicholas’ı telgrafla kutlamıştı.²¹

Büyük güçlerin liderleri Rus zaferini tebrik ederken Çarlık Rusya’daki küçük, büyük yerleşim yerleri gösterilere, törenlere ve kutlamalara sahne oluyordu.²² Gösterilerin en dikkat çekenini, Erzurum’un düşüşünü şahsen haber veren Grandük Nicholas’ın da bulunduğu Tiflis’te yaşandı. Şehir çok abartılı bir şekilde süslenmişti. Grandük Nicholas, kalabalığın alkışına karşılık vermek üzere birkaç kez kürsüye çıkarak tezahüratı artırıyordu²³. Diğer yandan da Don Kazakları tarafından Erzurum tabyalarında ele geçirilen Türk sancakları Tiflis’te sergilenerek Kafkasya’daki Rus askeri ve siyasi gücünün propagandası yapılıyordu.²⁴ Ayrıca Rus askeri yetkili Yüzbaşı Konieff tarafından Türk sancakları daha sonra Çarın Köyü’ne götürülerek Rus Çarı’na sunulmuştu.²⁵

Çarlık Rusya’da sevinç gösterileri yapılırken İstanbul’da ise karışıklık çıktığı bazı yayın organlarınca iddia edilmekteydi. Habere göre; Erzurum’un düşüşünün 17 Şubat 1916 Perşembe günü duyulması üzerine İstanbul sokaklarında kalabalık bir grup, savaş karşıtı gösteri düzenlemiş; Alman polisi de kalabalığa müdahalede bulunmuştu. Ayrıca, benzer olayların Beyrut ve İzmir’de de gerçekleştiği rivayet edilmekteydi.²⁶

İngiliz gazetelerinden The Daily Chronicle’in savaş muhabirine göre; “*Erzurum, Ermenistan için siyasî ve askerî yönden önemli bir anahtardı. Erzurum’un düşüşü Ermeni milletinin özgürlüğe kavuşacağı manasına geldiği gibi bölgede yeni işgallerin gerçekleşeceğine de dair işaret etti. Erzurum’un düşüşü, Süveyş Kanalı’na gerçekleşecek yeni bir İttifak Devletleri taarruzunun ertelenmesine dolayısıyla Mezopotamya’daki Türk baskısının da hafiflemesine etkide bulunacaktı.*”²⁷

²¹ The New York Times, February 18, 1916, (Başlık yok); The Sydney Morning Herald, “*Erzurum How it Was Taken*”, February 19, 1916; La Croix, “*Poincare au Grand-duc Nicolas*”, 21 Février 1916.

²² Duma üyelerinin yaptığı kutlama için Bkz. The Sydney Morning Herald, “*Erzurum Russian Thanksgiving*”, February 25, 1916.

²³ The New York Times, “*Erzurum Garrison Hotly Pursued*”, February 19, 1916.

²⁴ The Graphic, “*Trophies Taken From the Turks*”, April 15, 1916.

²⁵ The Sphere, 13 Mayıs 1916, s.151; Edward Parrott, *The Children’s Story of The War*, London-Edinburgh-New York, 1917, s.117-119.

²⁶ The Argus, “*Turks Angry Disorder at Capital Anti-War Demonstrations*”, February 21, 1916.

²⁷ The New York Times, “*Erzurum the Key to Armenia*”, February 17, 1916; The West Australian, “*Russian Victory*”, February 18, 1916.

İngiliz The Morning Post gazetesi, Erzurum'un Rus ordusu tarafından ele geçirilişinin büyük bir olay olduğunu belirterek Rus ordusunun daha sonra gerçekleştireceği askeri hareketler için önemli üs kazandığı düşüncesini okuyucusuyla paylaşmıştı. The Daily Mail gazetesi, müttefiklerin 1916 yılında elde ettiği ilk büyük askeri başarıdan övgüyle bahsetmekteydi. The Daily Telegraph ise Erzurum'un düşüşünün, Rusların Kafkasya Cephesi'ndeki askeri başarılarını taçlandığı düşüncesindeydi.²⁸

Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesiyle Ermeniler beklentilerinin karşılanacağını düşünerek büyük sevinç yaşamaktaydı.²⁹ Öyle ki "Echo de Paris"te yayınlanan bir yazıda "*Türklerin güçlü kalesi Erzurum'da yapılan çarpışmalarda cesur Rus Kazak birliklerinin yanı sıra Ermeni gönüllü birlikleri de mücadele etti. Bölgeyi çok iyi bilen Ermeni gönüllü birlikleri Rus ordusuna paha biçilemez bir hizmet sundular*" ifadesi kullanılarak ayrılıkçı Ermenilerin oynadığı role dikkat çekilmekteydi.³⁰ Ancak Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov'dan Rus Kafkas Orduları Başkumandanı Grandük Nicholas Nikolaevich'e 27 Haziran 1916'da gönderilen bir yazıda; "*Ermeni halkının hiçbir zaman nüfus açısından çoğunluğu elde edemediği için geniş bir özerkliğe hakkı yoktur*" görüşü dile getirilmiştir. Bu durum Çarlık Rusya'nın Ermeni politikasıyla Ermenilerin beklentileri arasında derin görüş ayrılıklarının olduğunu göstermekteydi.³¹

Dış basına göre; Erzurum Vilayeti önemli üs konumunda bulunduğundan Çarlık Rusya, bu işgalle Türkiye'nin arka kapısına girip parlak bir zafer kazanmış oluyordu. Erzurum'un düşüşünden sonra yeni gelişmeler bekleniyordu. Öyle ki İngiltere ve Fransa'nın Çanakkale Cephesi'nde başaramadığı İstanbul'u ele geçirme arzusu, Erzurum'da bulunan Rus askeri birliklerinin yeni hedeflerinden biri olabilirdi.³² Erzurum'un eski yolların geçiş noktasında bulunması Rus ordusunun stratejik açıdan yeni bir üs kazandığı şeklinde değerlendirilmekteydi.³³

²⁸ The West Australian, "Russian Victory", February 18, 1916.

²⁹ The Christian Science Monitor, "Armenian Congratulations", March 23, 1916.

³⁰ Şahin Doğan, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, Kahramanmaraş, 2007, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s.38-39.

³¹ *Rus Devlet Arşivi Gizli Belgeleri Türkiye'nin Parçalanması ve Rus Politikası (1914-1917)*, (Haz.Nurer Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004, s.302-305.

³² The New York Times, "Erzerum Important Base", February 17, 1916; The Hartford Courant, "Russian Victory at Erzerum of Much Importance", February 17, 1916; Boston Daily Globe, "The Results of Erzerum's Fall", February 27, 1916; Los Angeles Times, "Checkerboard of War, Analysis of Erzerum", February 20, 1916; Erzurum'dan İstanbul'a doğru bir askeri hareketin gerçekleşebilmesinin mümkün olmadığına dair bir yorum için Bkz. The New York Times, "Closing the Ring Again", February 18, 1916.

³³ The New York Times, "Closing the Ring Again", February 18, 1916.

Ayrıca, Karadeniz sahili boyunca güvenlik çemberini güçlendirmesi beklenen Çarlık Rusya'nın, Sivas'ı da yeni hedef olarak görmesi bekleniyordu.³⁴

Petrograd merkezli raporlara atıfta bulunan bir habere göre; Erzurum'da ele geçirilen erzak ve mühimmatın miktarı çok büyüktü. Türklerin uzun bir mücadeleye hazırlandığı ve Erzurum'u tekrar ele geçirmeye istekli olduklarından bahsedilmekteydi. Bununla beraber Rus basınına göre; Türk savunmasının çöküşü Almanların girişimleriyle Ruslara karşı kıskırtilan Müslümanların tavrını değiştirecek ve Almanya'nın bölgedeki nüfuzu kırılacaktı. Dolayısıyla, Almanya'nın Süveyş Kanalı ve Mısır'daki askeri faaliyetleri de olumsuz etkilenecekti.³⁵

The New York Times gazetesine göre; Erzurum'un işgalinden sonra Kafkas Orduları Başkumandanı Grandük Nicholas, Anadolu'nun tamamını ele geçirme hedefine ulaşmayı amaçlamaktaydı. Yeni oluşan durum Irak ve Kanal Cepheleri'nde İngiliz ordusunun elini kolaylaştıracak, Osmanlı Devleti açısından da şartları zorlaştıracaktı. Bu haberde, okuyucuların savaş bölgesini daha iyi tanıyabilmesi için "Yakındoğu'da Savaş Bölgeleri" başlıklı harita kullanılarak görsel malzemenin de faydalanılmaktaydı.³⁶

Amerikan basınında, birçok ülkenin gazetesinde çıkan haber ve analizler alınıp farklı açılardan işgalin etkisi masaya yatırılıyordu. Nitekim, The Novoe Vremya gazetesinden alınan bir habere göre; Erzurum'un bölgede ticarî, askerî ve idari bir merkez konumunda olmasının yanı sıra, demiryolları güzergâhının üzerinde bulunması da işgalin önemini artırmaktaydı. Bu şehrin düşüşü, bölgeyi Rus ordusunun işgaline maruz bıraktığı gibi, Türk ordusunun da Mezopotamya ve Suriye'deki askeri faaliyetlerini ciddi şekilde etkileyecekti. Retch gazetesi, Erzurum'un düşüşünün tüm Anadolu'yu hatta İstanbul'u dahi tehlide açık hale getirdiğini ifade etmekteydi. The Bourse Gazette ise Erzurum'un düşüşünün Bükreş ve Atina gibi İran ve Afganistan'ı da etkileyeceğini öngörüyordu.³⁷ Nitekim, Bükreş ve Roma kaynaklı haberlere göre; Rusya'nın Erzurum'u ele

³⁴ The New York Times, "Erzerum Garrison Hotly Pursued", February 19, 1916; Rusya'nın Karadeniz'de üstünlük kuracağına dair E.F. Allan'ın analizi için Bkz. The Argus, "Fall of Erzerum", February 19, 1916.

³⁵ The New York Times, "Great Booty at Erzerum", February 19, 1916; The New York Times, "Erzerum Garrison Hotly Pursued", February 19, 1916.

³⁶ The New York Times, "May Mean a New Crisis", February 17, 1916.

³⁷ The New York Times, February 18, 1916, (Başlık yok); Erzurum'un düşüşünün Bulgaristan'daki yankıları için Bkz. The Sydney Morning Herald, "The Balkans, Fall of Erzerum", February 26, 1916.

geçirmesi Romanya'nın İtilaf Devletleri yanında savaşa erken tarihte katılma isteğini de belirginleştiriyordu.³⁸

Çarlık Rusya ordusunun güçlü bir istihkâm olan Erzurum'u işgal etmeyi başarabilmesi, aylardır savaştan kendisi adına iyi haber veremeyen Fransız basını tarafından da ilgiyle karşılanarak okuyucuya iletilmekteydi.³⁹ Askeri uzmanların analizlerine göre; özellikle son gelişmeler Anadolu'nun anahtarını müttefiklere sunmakta ve kaçınılmaz şekilde geniş kapsamlı sonuçlar doğurmaktaydı. Fransız General Berthaut, Le Petit Journal Gazetesi'nde⁴⁰; Binbaşı De Civrieux ise Le Matin Gazetesi'nde⁴¹ bu zaferin büyük bir savunma duvarını yıkmasından dolayı savaş bölgesine yeni askeri hareketler ve zaferler kazandıracağına inandıklarını ve gelişmelerin sadece Çarlık Rusya'da değil tüm müttefik ülkelerde memnun edici bir hava yarattığını açıklamaktaydılar.⁴² Rus ordusu, Fransız askeri uzmanlarının analizini destekler tarzda "18 Şubat 1916'da Muş⁴³, 3 Mart'ta Bitlis⁴⁴, 8 Mart'ta Rize⁴⁵, 18 Nisan'da Trabzon⁴⁶, 25 Temmuz'da Erzincan'ı"⁴⁷ ele geçirdi. Fakat kısa bir zaman sonra Çarlık Rusya'nın yıkılıp Bolşeviklerin iktidara geçmesi, Fransız askeri yetkililerinin öngörülerinin geçersiz hale gelmesinde neden oldu.

³⁸ The New York Times, "Rumania is Impressed, Erzerum Victory Deciding Her To Join Allies, Rome Hears", February 19, 1916; The Washington Post, "Roumania To Join Allies Next Month", February 19, 1916; Los Angeles Times, "Hear Rumania May Join Allies", February 19, 1916; The Atlanta Constitution, "Rumania Preparing to Intervene in War", February 19, 1916; Romanya'nın I. Dünya Harbi'ne katıldığı tarih 28 Ağustos 1916'dır. Erzurum'un düşüşü Romanya'nın İtilaf Devletleri tarafına katılımını kolaylaştıran faktörlerden sadece bir tanesidir. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/III, TTK, Ankara, 1991, s.548.

³⁹ Le Figaro, "Les Russes à Erzeroum", 18 Février 1916; La Croix "La Prise d'Erzeroum", 18 Février 1916; L'Humanité, "Erzeroum est Prise Par Les Russes", 17 Février 1916; Le Petit Journal, "La Prise d'Erzeroum", 18 Février 1916.

⁴⁰ Fransız General Berthaut'un değerlendirmeleri için Bkz. Le Petit Journal, "Une Victoire Qui Aura D'importantes Conséquences", 17 Février 1916.

⁴¹ Binbaşı De Civrieux'un değerlendirmeleri için Bkz. Le Matin, "Une Victoire Russe", 17 Février 1916; Le Matin, "Une Victoire Russe", 18 Février 1916; Le Matin, "Après La Prise D'Erzeroum", 19 Février 1916.

⁴² The New York Times, February 18, 1916.

⁴³ Genel Kurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı*, II, Ankara, 1993, s.121; The New York Times, "Grand Duke's Army Take Fleeing Turks", February 20, 1916.

⁴⁴ The New York Times, "Russians Capture Bitlis By Storm", March 4, 1916; The Hartford Courant, "Russians Capture Bitlis By Storm", March 4, 1916.

⁴⁵ The New York Times, "Russians Seize Port of Rizeh", March 9, 1916.

⁴⁶ The New York Times, "Trebizond Taken By Czar's Forces", April 19, 1916; The Hartford Courant, "Russian Forces Take Trebizond", April 19, 1916.

⁴⁷ The New York Times, "Erzingan Falls Before Russians", July 27, 1916.

Alman basını, Rusların Erzurum'u ele geçirmesiyle oluşan yeni durumu değerlendirirken kullandığı dile dikkat ediyor ve müttefiklerinin moralini ayakta tutabilme adına Kafkasya Cephesi'nde yaşanan gerilemeyi önemsemiyor gözüküyordu. Nitekim, Berlin basını Petrograd'dan gelen Erzurum'un düşüşüyle ilgili bilgileri doğrulamakla birlikte gelişmelere farklı açılardan da bakma eğilimindeydi. Örneğin Lokal Anzeiger gazetesi, şehrin düşüşünü Erzurum tabyalarının eski olduğuna ve güçlü silahlarla donatılmadığına bağlamıştı. Türklerin ise Erzurum'un dağlık bölgelerinde Ruslara karşı daha başarılı mücadele edeceği öngörülüyordu. Morgenpost gazetesi, Erzurum'un Rus işgaline düşüşünün üzücü olduğunu kabullenmekle birlikte telafisi olanaksız bir durum oluşmadığını da eklemeyi ihmal etmiyordu. Tageblatt Gazetesi, durumun siyasi sonuçlarının askeri sonuçlarından çok daha önemli olabileceğine dikkat çekmişti⁴⁸

Almanların resmi gazetesi mahiyetindeki Cologne Gazette, Erzurum'un düşüşünün son zamanlardaki en önemli olay olduğunu kabul etmekle beraber, Çarlık Rusya'nın ve müttefiklerinin bu olayı abarttıklarını ileri sürüyordu. Hamburger Nachrichten gazetesi ise Erzurum'un Ruslar tarafından işgalini şöyle değerlendirmekteydi: *“Türkiye'nin kuzeydoğusundaki en önemli kalesi Erzurum düştü. Düşman ve dost ülkeler üzerindeki etkileri ne olursa olsun, biz ve müttefiklerimiz bu duruma tahammül etmeliyiz. Türk yetkililer Irak ve Kafkas sınırında önemli bir haberin olmadığını bildirmek suretiyle, benzersiz bir soğukkanlılık içerisindeydiler”*. Frankfurter Zeitung gazetesi Erzurum'un düşüşüyle ilgili aşağıdaki tedbiri ileri sürmüştü: *“Türkler için kararlı liderler ve hayli askeri teçhizat gerekli, hiçbir şey daha amansız ya da daha tehlikeli değil. Durumun toparlanması için istek ve kararlılık yegâne çıkar yoldur. Erzurum'un düşüşü, Türkleri stratejik bir savunmaya zorlayabilir ve izlenecek yöntemlerle ilgili haberlerin İstanbul ve Almanya'dan ulaşması gerekir. Erzurum'un kurtarılması amacıyla teşebbüs yapıp yapılmayacağına dair kararın da verilmesi gereklidir”*.⁴⁹

Erzurum'un Rus işgaline düşüşü ve yankıları sadece gazete sütunlarında değil birçok kitapta da kendisine yer bulmuştur. Rus ordusunun askeri harekâtını izleyen Manchester Guardian gazetesi muhabiri M. Philips Price, “War and Revolution in Asiatic Russia” adlı kitabında olayı şöyle yorumlamıştır: *“Büyük kalenin ele geçirilmesi tüm kıtada heyecan dalgası yarattı. Şiraz'dan Semerkand'a; Konya'dan Kuldja'ya kadar pazar*

⁴⁸ The New York Times, “Berlin Press Minimizes Victory”, February 19, 1916; The Washington Post, “Germany's Strategists Minimize Russian Victory at Erzurum Fort”, February 20, 1916

⁴⁹ Şahin-Yavuz, a.g.m., s.45.

yerlerinde; Erzurum'u Osmanlı Devleti'nden alan güçlü Ruslardan söz edilmeye başlandı. Erzurum'un ele geçirilişi müttefiklerin Asya'daki ilk büyük başarısıydı. O zamana kadar Orta Avrupa'dan Orta Asya'ya uzanan büyük yolun sahibinin kim olduğu açıkça belli değildi. Erzurum'un düşüşüyle, Almanya'nın doğuda söz sahibi olma planı imkânsız hale geliyordu. Bölge halklarının Alman nüfuzundan ziyade Rus etkisi altında kalacağı da âşikârdı.”⁵⁰

Peter Hopkirk, “İstanbul'un Doğusu'nda Bitmeyen Oyun” adlı eserinde özetle şu ifadeleri kullanmıştır: “Bu iyi savunulan Türk kalesinin anı ve beklenmedik teslimi, Haç ile Hilal arasındaki savaşta İtilaf Devletlerinin ilk zaferiydi. Türkler şimdi gerilemeye başlamış görünüyordular ve İstanbul'un ele geçirilmesi erişilebilir bir hedef olabilirdi. Gelibolu'dan çekiliş, Kut'ta kuşatılmış İngiliz garnizonu ve Batı Cephesi'ndeki hareketsizliğin yaşandığı günlerde, müttefiklerin tek bir zafer üzerine bu kadar sevinmeleri anlaşılabilir bir şeydir. Savaş yerinde bulunmayan ressamların çizdikleri Erzurum'daki karlı savaş sahneleri, okurların bu tarihi anı Rus müttefikleriyle paylaşmalarına olanak veriyordu”.⁵¹

Rus ordusunda görev yapan Maslofski ise Erzurum'un düşüşünün önemini ve neticelerini “Umumi Harpte Kafkas Cephesi” adlı eserinde özetle şu şekilde açıklamıştır: “Osmanlı Türklerinin Anadolu'da sığınacağı yerler ele geçirildi. Geniş bir mintikanın askerî ve mülkî idare merkezi ve yine o mintikanın siyâsî ve iktisadî hayat noktası Türklerin elinden koparılıp alındı. İngilizlerle Fransızların Gelibolu'da nispeten az bir zaman zarfında büyük bir zayıat vererek hiçbir başarı elde edemeden adı geçen yarımada'yı tahliye ettikleri ve İngilizlerin Irak'taki taarruzlarında General Townshend'in müfrezesinin Kutü'l-Ammare'de⁵² mahsur kalarak teslim olmak üzere bulunduğu ortamda, Erzurum'un ele geçirilmesi yalnız Rusya'da değil tüm İtilaf Devletleri merkezlerinde sevinç yarattı. Dış basın, Çarlık ordusu ve kumandanından övgüyle bahsetmektedir. Türk kumandanlığı, Irak'ta bulunan Türk ordusunun takviyesine dair olan kararını Erzurum'un düşmesinden dolayı değiştirmek zorunda kaldı. Bunun dışında bu zafer vaziyetimizin takviyesine çok hizmet etti. Kafkas ordularına hudutlarımızın

⁵⁰ M. Philips Price, *War and Revolution in Asiatic Russia*, London, 1918, s.84-86.

⁵¹ Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusu'nda Bitmeyen Oyun*, (Çev.Mehmet Harmancı), Yeni Yüzyıl, İstanbul, 1995, s.247-248.

⁵² Rusların Erzurum'u işgal etmesi General Townshend ve tümeninin Kutü'l-Ammare'de 29 Nisan 1916 tarihinde Türklere teslim olmasını engelleyememiştir. İsmet Üzen, “Türklerin Kut'ül-Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915 - Nisan 1916)”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 3. Sayı, s.81.

temini için verilen esas vazife tamamen ifa edildi. Erzurum'un zaptı, Trabzon ve Muş muntikasının zaptını da kolaylaştırmış oldu.”⁵³

Çarlık Rusya'nın Kafkasya Cephesi'ndeki başarısı Çanakkale'de itibar kaybetmiş olan İngiltere'yi harekete geçirdi. En etkin devlet konumunda olan İngiltere, Erzurum'un düşüşünde katkısı olduğunu propaganda yoluyla duyurma ihtiyacı hissetti. I. Dünya Harbi esnasında İngiliz savaş propagandası, İngiltere Dışişleri Bakanlığı kontrolünde gerçekleştirilmişti. Bakanlık, 1914 yılında Wellington House'da Savaş Propaganda Ofisi'ni (War Propaganda Bureau) kurarak başkanlığına Lordlar Kamarası'ndan C.F. Mastermann'ı getirdi. 1916 Aralığı'nda Lloyd George başbakan olduğu zaman, savaş propagandası John Buchan ve C.F. Mastermann'ın bulunduğu Enformasyon Dairesi (Department of Information) tarafından organize ediliyordu.⁵⁴

Çarlık Rusya'nın Erzurum'u işgali özellikle İngiltere ve dolayısıyla propaganda bürosu açısından dikkatle değerlendirilmesi gereken bir durumdu. Büyük başarıda İngiliz desteğinin olduğu dünya kamuoyuna duyurulmalıydı. Erzurum'un Rus işgaline düşüşü John Buchan'ın kaleminden ilk baskısı 1916 tarihinde çıkan “Green Mantle” romanıyla okuyucuya sunuldu. Böylece gerçekliği tartışılır olan iddia, roman şeklinde de olsa İngiliz çıkarları çerçevesinde propaganda amacıyla kullanılmış oldu. Romanda; Erzurum'un savunma hattındaki gedikleri gösteren çalıntı haritanın Türk saflarındaki bir kişinin yardımıyla İngiliz ajanlar tarafından kent dışına kaçırılıp Rus karargâhında Grandük Nikolas'a verildiği ve başarıda İngilizlerin büyük payının olduğu ifade ediliyordu.⁵⁵

İngiltere, Osmanlı Devletiyle Almanya'yı dünya kamuoyunda zor durumda bırakma ve savaşa katılmamış olan devletleri özellikle ABD'yi kendi tarafına çekme adına maksatlı yayınlar ve haberler yayma stratejisini benimsemişti. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilere yönelik kötü muamele yapıldığı iddiasıyla İngiliz yetkililer Lord Bryce ve Arnold Toynbee tarafından 1916'da hazırlanan “Blue Book”⁵⁶ adlı çalışma da bu kategoriye girmektedir. Kitapta yer alan 21 Mart 1916 tarihli bir belgede;

⁵³ Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi (Eserinin Tenkidi)*, (Çev.Kaymakam Nazmi), Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1935, s.362-364.

⁵⁴ Servet Avcı, “Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propaganda Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti”, *Atatürk Üniversitesi, Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2 (2002), s.121-122.

⁵⁵ John Buchan, *Green Mantle*, London, 2009, s.259-262. Türkçe versiyonu için Bkz. John Buchan, *Doğudaki Sır*, (Çev.Nazlı Özgün), IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.312-315.

⁵⁶ James Bryce-Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, London-New York-Toronto, 1916, s.589.

Erzurum'da Türk idaresinin Ermenilere kötü muamelede bulunduğu iddiasına değinilerek Ermenilerin korunması için tedbir alınması salık verilmekteydi. Ancak daha önce de ifade ettiğimiz üzere 16 Şubat 1916'dan itibaren Erzurum Vilayeti, Çarlık Rusya tarafından ele geçirilmişti. Bu durum propaganda amaçlı yapılan yayınlara dikkatle bakılmasını gerektiğini göstermektedir.

Sonuç

Batı basınının bilgi akışı noktasında propaganda bürolarına ve onların etkin olduğu Petrograd, Londra ve Paris merkezli haber kaynaklarına itibar etmesi, kamuoyunda müttefikler lehine bir havanın yaratılmasına neden oldu. İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusya sadece savaş meydanlarında mücadele etmeyip dünya kamuoyunu kendi lehine çevirmeye yönelik büyük gayret göstermekteydiler. Bu durum Osmanlı Devletiyle ilgili haberlerin büyük bir kısmında tarafsız yaklaşımlara neden oluyor; kulaktan dolma haberler gerçekmiş gibi kamuoyuna sunulurken Türkler aleyhine kötü bir imaj yaratılıyordu. Bu tavrın sergilenmesinde etkili olan bir başka faktör, Ermeniler ve onlarla yakından ilgilenen misyoner teşkilatların varlığıydı. Türk idaresinden kurtulmak isteyip müttefik ordularında görev alan Ermeniler hem Osmanlı ordusunu iki ateş arasında bırakıyor hem de misyonerlerin gücünden de destek alarak kamuoyu baskısını Türkler açısından daha da şiddetli hale getiriyordu. Ermenilerin müttefikler lehinde tavır sergilemesine rağmen Erzurum'un düşüşünden sonra Rus idarecilerinin yaklaşımları Ermenilerin beklentilerini karşılamaktan çok uzaktı. Bu durum büyük güçlerin Ermenileri kendi menfaatleri noktasında kullandıklarını bir kez daha göstermekteydi.

Anadolu'nun anahtarı konumunda olan Erzurum'un ele geçirilmesi, Rus ordusunun yeni işgallerine zemin hazırladığı gibi Çanakkale Cephesi'nde büyük prestij kaybına uğramış olan İtilaf Devletlerinin yeniden motive olup savaşa tüm gücüyle tutunabilmelerine yardımcı oldu. Çarlık Rusya, Kafkasya Cephesi'nde elde etmiş olduğu toprakları savaş sonrasında müttefiklerine kaptırmamak için Boğazlar Antlaşması'na ilaveten Erzurum'u da kapsayan yeni toprak garantilerini İngiltere ve Fransa'dan talep etti ve müttefikler arasında Petrograd Protokolü imzalandı. Bu girişim Çarlık Rusya'nın Erzurum ve çevresinde kalıcı olmak istediğinin göstergesiydi. Ancak 1917'de Çarlık Rusya'da yaşanan iç gelişmeler Bolşeviklerin iktidara geçmesine ve daha sonra da işgal altında kalmış yerlerin Türk ordusu tarafından kurtarılmasına zemin hazırladı.

Kaynakça**Gazeteler ve Dergiler**

Ashburton Guardian
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
Atatürk Dergisi (Atatürk Üniversitesi)
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Atatürk Üniversitesi)
Beyaz Doğu
Boston Daily Globe
Gazi Akademik Bakış Dergisi
L'Humanité
La Croix
Le Figaro
Le Matin
Le Petit Journal
Los Angeles Times
Review of Armenian Studies
The Argus
The Atlanta Constitution
The Christian Science Monitor
The Graphic
The Hartford Courant
The New York Times
The Sphere
The Sydney Morning Herald,
The War Illustrated
The Washington Post
The West Australian

Araştırma Eserleri ve Makaleler

ALLEN, W.E.D; Muratoff, Paul, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Ankara, 1966.

AVŞAR, Servet, "Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propaganda Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti", *Atatürk Üniversitesi, Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, (2002), s.121-141.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/III, TTK, Ankara, 1991.

- BRYCE, James- TOYNBEE, Arnold, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, London-New York-Toronto, 1916.
- BUCHAN, John, *Green Mantle*, London, 2009.
- BUCHAN, John, *Doğudaki Sır*, (Çev.Nazlı Özgün), IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- DAVUTOĞLU, Ahmet, *Stratejik Derinlik*, Küre Yayınları, İstanbul, 2010.
- DOĞAN, Şahin, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, Kahramanmaraş, 2007, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Genel Kurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı*, II, Ankara, 1993.
- HELMREICH, Paul, *Sevr Entrikaları*, (Çev. Şerif Erol), Sabah Yayınları, İstanbul, 1996.
- HOPKİRK, Peter, *İstanbul'un Doğusu'nda Bitmeyen Oyun*, (Çev.Mehmet Harmancı), Yeni Yüzyıl, İstanbul, 1995.
- KILIÇ, Selami, "Tarihi Süreç İçinde Erzurum'un Stratejik Önemi", *Beyaz Doğu*, Sayı:2 (Nisan-Mayıs-Haziran 2005), Erzurum, s.31-38.
- KONUĞU, Enver, "Turks, Armenians and Erzurum, 1916-1918", *Review of Armenian Studies, A Quarterly Journal of History, Politics and International Relations*, 2007, Volume:4, No11-12, s.65-82.
- MASLOFSKİ, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi (Eserinin Tenkidi)*, (Çev.Kaymakam Nazmi), Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1935. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921)*, III, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006.
- PARROTT, Edward, *The Children's Story of The War*, London-Edinburgh-New York, 1917.
- PRICE, M. Philips, *War and Revolution in Asiatic Russia*, London, 1918.
- PUŞKİN, Aleksander Sergeyeviç, *Erzurum Yolculuğu*, (Çev: Z. Baştımar), Yenigün Yayınevi, İstanbul, 1961.
- Rus Devlet Arşivi Gizli Belgeleri Türkiye'nin Parçalanması ve Rus Politikası (1914-1917)*, (Haz.Nurer Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004.
- ŞAHİN, Enis, "Rus İşgali Sırasında Erzurum ve Çevresinde Ermenilerle İlgili Meydana Gelen Gelişmelerin Batı Basınındaki Yansımaları (1916)", *II. Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 21-22 Haziran 2007, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, Bildiriler Kitabı*, Erzurum, 2009, s.55-78.
- ŞAHİN, Enis-Yavuz, Fikret, "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Erzurum'un Ruslar Tarafından İşgali (1916)", *Atatürk Üniversitesi, Atatürk Dergisi*, Cilt 5,

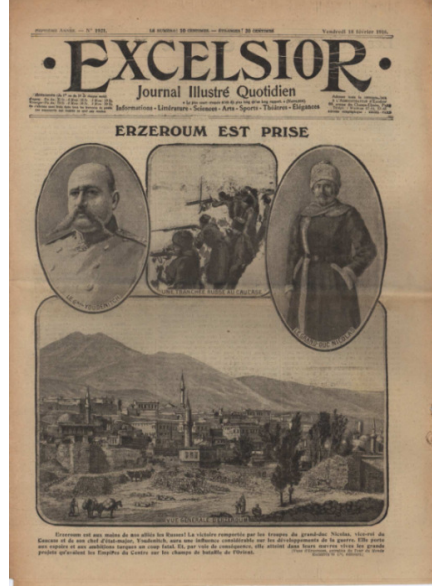
Sayı 3, (Ocak 2007), s.15-51. The Literary Digest, *History of the World War*, (Ed. Francis Whiting Halsey), VIII, New York and London, 1919.

ÜZEN, İsmet, “Türklerin Kut’ül-Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusu’nda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915-Nisan 1916)”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 3. Sayı, s.81-102.

YÜKSEL, Mevlüt, “I. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un İlk İşgal Günleri”, Atatürk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 37, Erzurum, 2008, s.259-287.

YÜKSEL, Mevlüt, *I. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un Rus İşgaline Düşüşü*, Erzurum, 2006, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

EKI

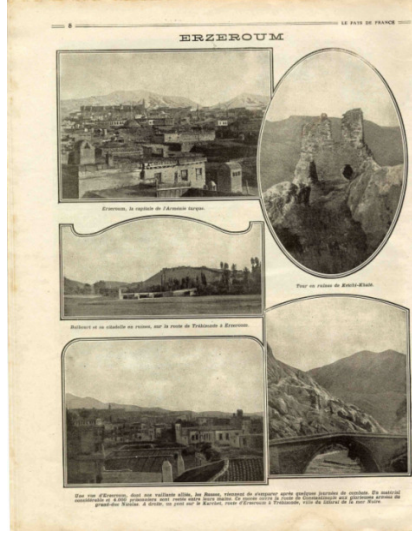
Excelsior (Şubat 1916)

EK II

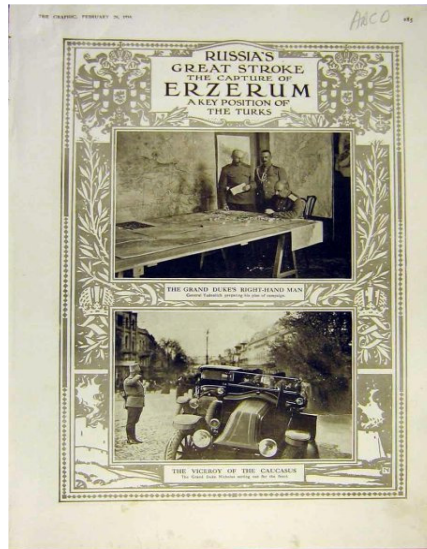
Le Miroir (Nisan 1916)

EK III

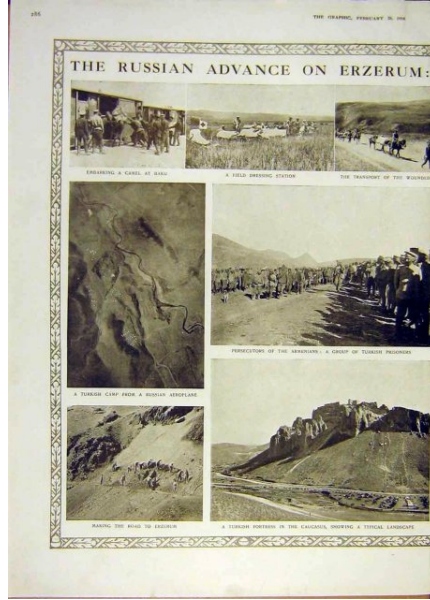
Le Pays de France (Mart 1916)

EK IV

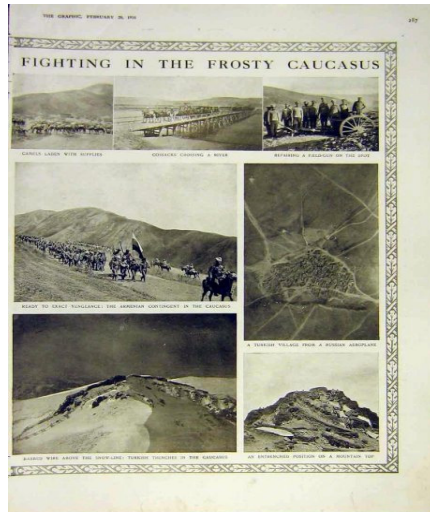
The Graphic (Şubat 1916)

EK V

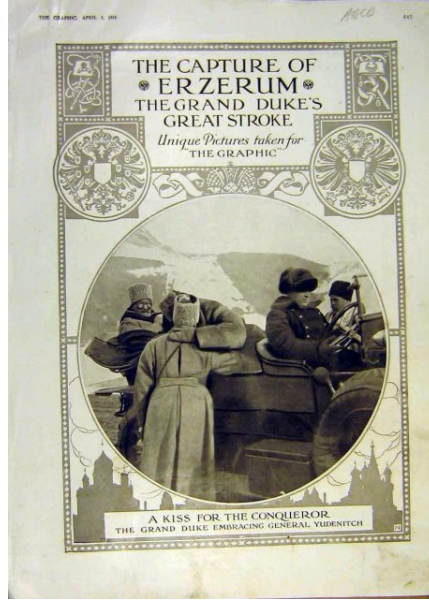

The Graphic (Şubat 1916)

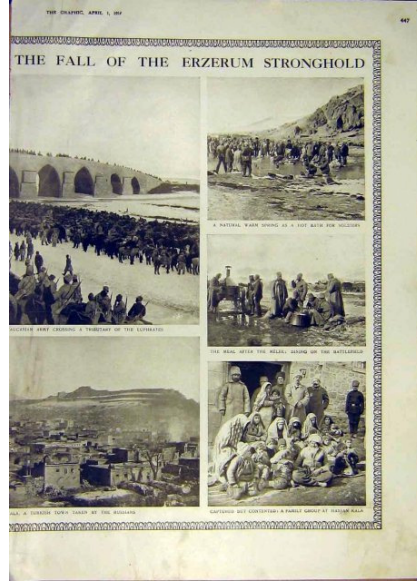
EK VI

The Graphic (Şubat 1916)

EK VII**The Graphic (Nisan 1916)****EK VIII****The Graphic (Nisan 1916)**

EK IX

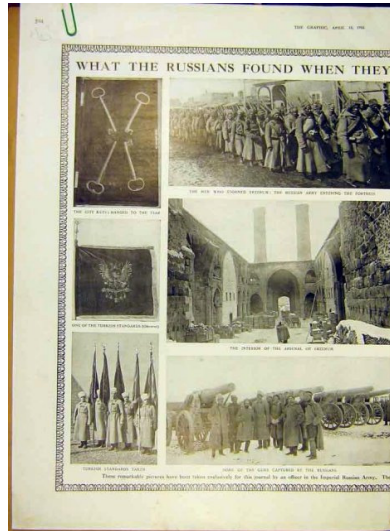
The Graphic (Nisan 1916)

EK X

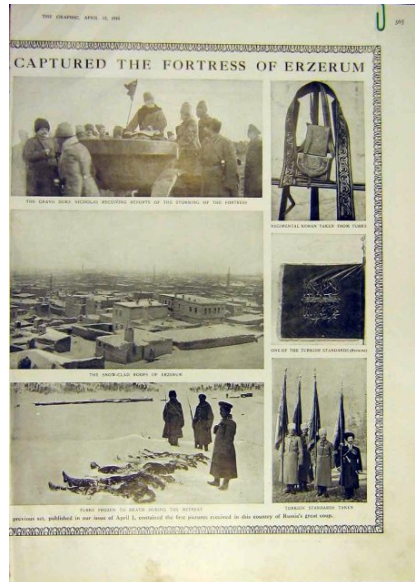
The Graphic (Nisan 1916)

EK XI

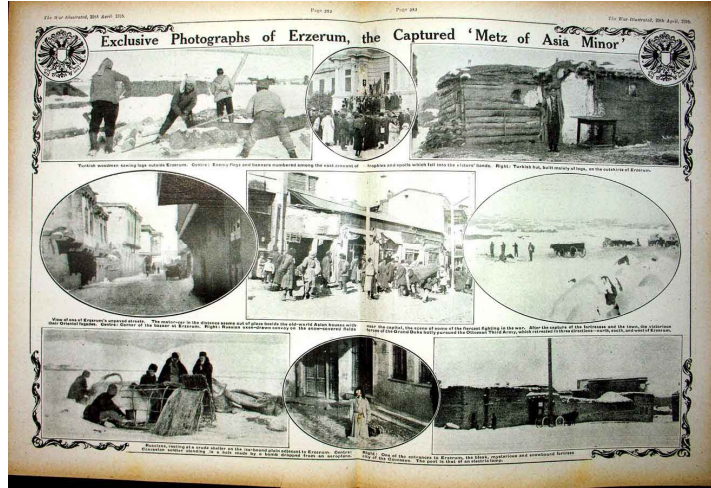
The Graphic (Nisan 1916)

EK XII

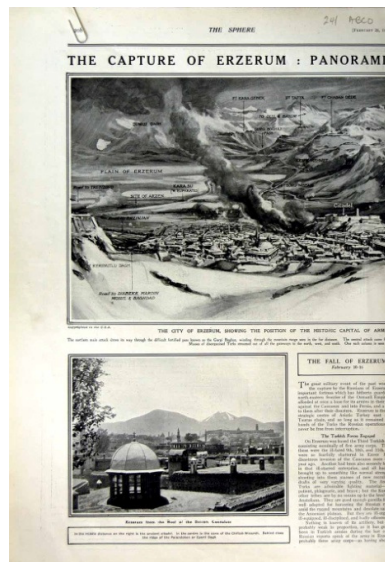
The Graphic (Nisan 1916)

EK XIII

The War Illustrated (Nisan 1916)

EK XIV

The Sphere (Şubat 1916)

EK XV

The Sphere (Şubat 1916)

EK XVI

The Sphere (Şubat 1916)